

ДА ПЫТАННЯ ЗВЯЗАЧНАЙ ФУНКЦЫІ ДЗЕЯСЛОВА *БЫЦЬ* У БЕЛАРУСКАЙ І ПОЛЬСКАЙ МОВАХ

Большасць лінгвістычных даследаванняў, якія тычацца з’яў, што выступаюць на мяжы розных моў, скіравана на высвятленне пытання, «на колькі істотны для даследуемых з’яў узаемны ўплыў суседніх моў» [10]. У прыватнасці, мэтай даследавання можа быць адказ на пытанне, ці адрозніваюцца моўныя сістэмы, якія функцыянуюць ва ўмовах моўнага і геаграфічнага пагранічча, аказваючы тым самым узаемныя ўплывы на ўтварэнне розных граматычных канструкцый, ці, наадварот, умовы моўнага пагранічча, якія часта звязаны з усведамленнем этнічнай непаўторнасці, абумоўліваюць і непаўторнасць аналагічных моўных з’яў дзвюх сістэм.

У арэальным плане беларуская мова сярод славянскіх моў займае сярэдзіннае становішча, у першую чаргу на мяжы ўсходнеславянскіх і заходнеславянскіх моў, што адкрывае цікавыя перспектывы пры даследаванні яе структуры ў аспекце тыпалагічнага міжмоўнага ўзаемадзеяння. На наш погляд, цікавым з’яўляецца параўнанне беларускай мовы, як усходнеславянскай, з суседняй польскай, як заходнеславянскай, у плане пабудовы сінтаксічных канструкцый з дзеясловам *быць*. Семантыка і сінтаксіс не з’яўляюцца незалежнымі «паверхамі» моўнай структуры, яны пераплецены паміж сабой, і таму аналіз можа адбывацца толькі адначасова [5], а спецыфіка дзеяслоўнай семантыкі і дзеяслоўнага сінтаксісу выяўляецца ў тым, што яна паддаецца апісанню толькі пры комплексным падыходзе, калі ўлічваюцца і зместавы, і фармальны, і функцыянальны аспекты адначасова [2].

У польскай і беларускай мовах іменны выказнік адрозніваецца двухчленным выражэннем граматычнага і дэнатацыйнага (семантычнага) значэння. Гэта дыферэнцыяцыя падразумявае структурнае раздзяленне выказніка на граматычны функцыянальны член — звязку і дэнатацыйны функцыянальны член — іменную частку. Нягледзячы на тое, што гэтыя два члены розныя па форме, змесце і функцыі, яны ўтвараюць непадзельную дыялектычную цэласнасць. Звязка з’яўляецца такім жа неабходным кампанентам, як і іменная частка. Існаванне іменнага выказніка без звязкі немагчыма, бо яна выражае мадальныя і тэмпаральныя граматычныя катэгорыі, аб’ядноўвае дзейнік і выказнік у прэдыкатыўную цэласнасць.

У лінгвістычных працах да звязак прынята адносіць дзеясловы, якія пазбаўлены рэальнага значэння і абмежаваны граматычнай функцыяй паказчыка іменнай прэдыкацыі. Так, Г. Міш да звязак адносіць *być, stać się, zrobić się, zostać* [9]. К. Калас да гэтай групы далучае і *pozostać / pozostawać* [7]. Пад паняццем «звязка» мы разумеем словы, якія выражаюць граматычнае значэнне часу і ладу і адначасова служаць спосабам, своеасаблівым «мастом», які злучае выказнік і дзейнік. Дзеясловы, выступаючы ў функцыі выказніка, сваімі формамі самі выражаюць час, асобу, лад і звязваюцца з дзейнікам непасрэдна, а «звязка» павінна ўжывацца пры тых словах, якія, выступаючы ў функцыі выказніка, не могуць сваімі формамі выражаць значэнне прэдыкацыйнасці і быць непасрэдна звязанымі з дзейнікам. Такімі словамі ў беларускай і польскай мовах з'яўляюцца імёны.

Звязачная функцыя «ў чыстым выглядзе» ўласціва толькі слову *быць*. Яшчэ В.В. Вінаградаў пісаў, што звязка *быць* «не глагол, хотя и имеет глагольные формы. Ей чуждо значение действия. Она мыслится вне категории вида и числа. Все остальные связки представляют собой гибридный тип слов, совмещающий функции глагола и связки» [3].

У залежнасці ад таго, як разглядаць дзеяслоў-звязку *быць*: як элемент глыбіннай ці паверхневай структуры, магчымы дзве трактоўкі. Згодна з першай, больш пашыранай, звязка *быць* з'яўляецца глыбінным элементам, у форме цяперашняга часу замяняецца эліпсісам (г.зн. нулём). Згодна з другой, гэты дзеяслоў належыць да паверхневай структуры і ўводзіцца ў сказ як фармальны службовы элемент — носьбіт марфем прошлага і будучага часу [1].

Агульныя і адрозныя рысы ў выражэнні звязкі ў беларускай і польскай мовах

1. Эліпсіс звязкі з'яўляецца агульнай рысай дзвюх моў, але назіраецца найчасцей у беларускай мове ў форме цяперашняга часу, а ў польскай мове толькі ў наступных выпадках:

– пры адмаўленні: *To nie sąd boży.*

– у пытаннях: *Czy to prawda? — Czy to ja dziecko jestem?**

– у сказах, дзе побач з *to* выступае іменная частка ў назоўным склоне: *Taki to już niebezpiecznik.*

2. Замест формаў дзеяслова *быць* у функцыі звязкі ў беларускай і польскай мовах можа ўжывацца займеннік *гэты / to*. Сказ у такім выпадку будзе па схеме: Дзейнік + займеннік *гэты (-a) / to* + назоўнік назоўнага склону: *Wiedza — to potęga. // Веда — гэта сіла*. Ужыванне назоўнага склону абумоўлена канструкцыйнымі, семантычнымі і стылістычнымі характарысты-

* Прыклады падаюцца паводле Bykow, W. Jego batalion / W. Bykow. — Warszawa: Wydawnictwo TPPR “Współpraca”, 1985. — 224 s. Przełożył Waldemar Kiwilszo; Orzeszkowa, E. Cham / E. Orzeszkowa — Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza “Czytelnik”, 1973. — 225 s.; Быкаў, В. Поўны збор твораў: у 4 т. / В. Быкаў. — Мінск: Мастацкая літаратура, 1981. — Т. 2; Ажэшка, Э. Аповесці, апавяданні, нарысы / Э. Ажэшка. — Мінск: Беларускі кнігазбор, 2000; Słownik języka polskiego / Red. nacz. W. Doroszewski. Warszawa: Wiedza powszechna, 1958. — Т. 1.

камі. Без выключэнняў назоўны склон выступае ў канструкцыях з указальным займеннікам *to*: *To jest mój pokój. To jest moja siostra. To są moi synowie.* У сказах такога тыпу дзеяслоў-звязка *jest* можа быць апушчаны. Паралельна могуць ужывацца: *To jest Warszawa i To Warszawa. To są moi rodzice i To moi rodzice.* Але існуе шэраг абмежаванняў для ўжывання займенніка *to* ў функцыі звязкі:

1. *To* не ўжываецца ў сказах, дзе іменная частка выражана толькі назоўнікам: *On jest inżynierem*, а не *On to inżynier*.

2. *To* не ўжываецца ў сказах, дзе дзейнікам з'яўляецца займеннік *ja* або *ty*. Стылістычна няправільнай будзе канструкцыя *Ja to student*. Выключэнне складаюць сказы з адмаўленнем: *Ja to nie ty, a ty to nie ja.*

3. Займеннікі *każdy, nikt, wszyscy* не могуць быць дзейнікамі ў канструкцыях са звязкай *to* незалежна ад кантэксту.

Трэба звярнуць увагу на той факт, што толькі *to* замест звязкі можа ўжывацца пры: 1) дзейніку, які выражаны ўласным назоўнікам і іменнай часткай, якая характарызуе гэты назоўнік: *Kowalski to bardzo popularne nazwisko. Monika to ładne imię.* 2) калі іменная частка выражана асабовым займеннікам: *Szymański to ja. Twoi przyjaciele to my.*

У граматыках і нарматыўных даведніках выбар формы назоўнага скло-ну тлумачыцца семантычнай катэгорыяй: уласныя назвы (*Jestem Adam. Jestem Kowalski*); ва ўсіх астатніх выпадках выступае творны склон: *Jestem człowiekiem, Białorusinem, nauczycielem, katolikiem* і г.д. Ужыванне канструкцый тыпу *Ojciec jest Czech, Brat jest fryzjer* абумоўлена стылістычна: формы назоўнага склоны з'яўляюцца характэрнымі для гутарковай мовы.

У беларускай мове звязка *ёсць* (форма дзеяслова *быць* у цяперашнім часе), як правіла, апускаецца. Яшчэ Я.Ф. Карскі ў сваёй працы «Белорусы» пісаў, што «В живой белорусской речи сохранение вспомогательного глагола с слишком ослабленным материальным значением попадает кое-где лишь в поэтической народной речи, напр.: я ... *есъм* Микѣта Игрович <...> даже в тех редких случаях, где вспомогательный глагол бывает налицо, он встречается обыкновенно в форме *есть*, присоединяемой ко всем лицам. Обыкновенно в живой белорусской речи наблюдается особенная склонность к пропуску *есмь, еси* и т.д., вследствие чего связки в настоящем времени не бывают, напр., бусеньки, бусеньки, обѣ голосеньки» [4, с. 344].

Адсутнасць звязкі для польскай мовы з'яўляецца выключным выпадкам, чаго нельга сказаць у дачыненні да беларускай мовы, дзе гэта сістэмная з'ява (маецца на ўвазе цяперашні час). Пры эліпсісе злучніка ў дзвюх мовах выступае назоўны і творны склон. На іх выбар аказваюць уплыў семантыка-стылістычныя характарыстыкі. У польскай мове звязкі *to* і *być* з'яўляюцца кантэкстнымі варыянтамі, хаця часам звязка *to* выражае адносіны, якія нельга выразіць пры дапамозе звязкі *być*. Акрамя таго, звязка *jest* (форма цяперашняга часу дзеяслова *być*) можа з'яўляцца толькі ў канкрэтным кантэксце. Назоўнік, які выконвае функцыю дзейніка ў сказе са звязкай *być*, павінен адпавядаць аднаму з пунктаў:

1. Назоўнік у функцыі дзейніка з'яўляецца ўласнай назвай: *Warszawa jest stolicą Polski. "Kultura" jest tygodnikiem.*

2. Назоўнік у функцыі дзейніка з'яўляецца агульнай назвай: *Przydawka jest określeniem rzeczownika. Herbata jest głównym napojem Anglików.*

3. Назоўнік у функцыі дзейніка акрэслены прыналежным ці ўказальным займеннікам, але ў дадзеным сказе можа быць заменены ўласным назоўнікам [8].

Такім чынам, звязка з'яўляецца дапаможным членам складанага іменнага выказніка, паказчыкам граматычнай функцыі. У саставе складанага іменнага выказніка ў беларускай і польскай мовах ужываюцца ўсе формы дзеяслова *быць* (*ёсць, быў, была, было, былі, будзе, будзем, будзеце, будуць; jest (-em, -eś, -eśmy, -eście), są, był, była, byli, były, będą, będącie (-eś, -my, -cie), będą*, таксама назіраецца пропуск (нуль) звязкі і замена формаў дзеяслова *быць* спалучэннем *гэта ёсць / to jest, to*, так званым функтарам атаясамлівання, на выбар якога ўплывае семантычная структура сказа. Паміж звязкай *быць* і іменнай часткай узнікаюць адносіны акамадацыі. Эліпсіс звязкі з'яўляецца агульнай рысай дзвюх моў, але назіраецца найчасцей у беларускай мове ў форме цяперашняга часу, а ў польскай мове толькі пры адмаўленні; у пытаннях; у сказах, дзе побач з *to* выступае іменная частка ў назоўным склоне. Замест формаў дзеяслова *быць* у функцыі звязкі ў беларускай і польскай мовах ужываецца займеннік *гэты / to*. Ужыванне назоўнага склону абумоўлена канструкцыйнымі, семантычнымі і стылістычнымі характарыстыкамі. У польскай мове пры звязцы *быць* у навуковым стылі іменная частка ўжываецца ў форме творнага склону, а ў гутарковым стылі — сустракаецца і назоўны склон, а таксама ў тых выпадках, калі «*orzecznik konotuje imiona lub nazwiska*»: *Jestem Ewa, Polanka jestem* [6, с. 42].

ЛІТАРАТУРА

1. Бархударов, Л.С. К вопросу о поверхностной и глубинной структуре предложения / Вопросы языкознания, 1973. — №3. — С. 58.
2. Важнік С. Дыстрыбуцыйныя ўласцівасці дзеяслоўнага прэдыката ў беларускай і польскай мовах: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01; 10.02.03. — Мінск, 2002. — С. 8.
3. Виноградов, В.В. Русский язык. — М.; Л., 1947. — С. 475.
4. Карский, Е.Ф. Белорусы: 3 т. Т. 2, кн 2. Язык белорусского народа / коммент. В.Н. Курцовой. — Минск, 2006.
5. Міхневіч, А. Выбраныя працы // агульн. рэд. С.А. Важніка, уступн. арт-л В.К. Шчэрбіна. — Мінск, 2006. — С. 89–90.
6. Bobran, M. Składnia polska i rosyjska zdania pojedynczego z orzeczeniem imiennym. — Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1994.
7. Kallas, K. Formalnogramatyczna klasyfikacja zdań pojedynczych dzisiejszej polszczyzny pisanej. — Warszawa-Poznań: PWN, 1974.
8. Klebanowska, B. Postać łącznika w orzeczeniu złożonym z orzecznikiem rzeczownym // Poradnik językowy. — Warszawa, 1976. — № 4. — S. 59.
9. Misz, H. Opis grup syntaktycznych dzisiejszej polszczyzny pisanej. — Bydgoszcz, 1967. — S. 48.
10. Szymański, M. "Futuralne" konstrukcje *habere* + infinitivus lub jego funkcjonalny ekwiwalent na pograniczu słowiańsko-bałkańskim // Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów / pod. Red. K. Handke. — Warszawa, 1992. — S. 167.